

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Sh.D.Xonbabayev

Bo'lajak o'qituvchilarni o'quvchilarda milliy va umummadaniy kompetensiyalarni rivojlantirishga tayyorlashning tarkibiy tuzilishi va yo'nalishlari 227

M.S.Xoshimov

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini xalq o'yinlari orqali kommunikativ kompetentligini takomillashtirishning metodologik asoslari 231

IQTISODIYOT

X.X.Bozarov

Kichik biznes subyektlarida iqtisodiy inqirozga qarshi kurashish strategiyasini takomillashtirish 235

U.X.Gulmatov

O'zbekiston milliy transport tizimining iqtisodiy asoslari.....239

FALSAFA

M.M.Abduraxmonova, D.O.Akramov

Umumta'lim maktablarida xavf guruhidagi oila farzandlarini ijtimoiylashuvida mahalla ijtimoiy xodimining ahamiyati.....246

Q.Sulaymonov

O'rta asr Islom Sharqi allomalarining gnoseologik va teologik qarashlarining qiyosiy induksiyasi 253

X.A.Yulbarsova

Integrativ yondashuv asosida bo'lajak sotsiologlarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslari.....258

I.A.Asatulloev

Alfred Adlarning qalb konsepsiyasida inson kamolotining ijtimoiy omillar bilan shartlanganligi.....264

I.A.Suvanov

Axborot jamiyatida insonni kutayotgan yangi muammolar xususida ayrim mulohazalar 268

M.Y.Ergashov, Z.I.Narziyev

Qomusiy alloma Abu Bakr Muhammad Zakariyo ar-Roziyning ma'naviy va ilmiy merosi.....273

M.K.Soipova

Yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda fan va islom qadriyatlarini tushunchasining mazmun mohiyati.....277

I.B.Toshpo'latov

Jamiyat taraqqiyotida filantropik harakatning ahamiyati.....281

З.С.Касимова

Цифровизация и гуманитарное образование: сотрудничество и инновации 284

SIYOSAT

Z.Sh.Turg'unboyev

O'zbekiston Respublikasining Afg'onistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni mo'tadillashtirishda xalqaro maydondagi tashabbuslari.....290

O'.N.Ahmedova

Davlat va jamiyat boshqaruvida rahbar kadrlar ma'naviyatini yuksaltirish zarurati.....296

M.T.Musayev

Globallashuv sharoitida missionerlikning ijtimoiy-siyosiy munosabatlarga ta'siri.....300

G.S.Ro'ziyeva

Madaniyat va milliy xavfsizlik sohasida davlat siyosatini belgilashning o'ziga xosligi 305

TARIX

B.X.Matboboyev, A.A.Aloxunov

O'zbek-Xitoy qo'shma xalqaro arxeologik ekspeditsiyasining Mingtepa shahar xarobasida olib borgan ilmiy izlanishlari natijalari xususida 311

J.Sultonov

Chingizxonning markazlashgan davlatga asos solishida ittifoqchilik va diplomatiyaning roli....318

X.X.Azimov

Qadimgi Xitoy manbalarida Usun davlati.....329

J.Z.Axmedov

UO'K: 94(5)"12/15"

**CHINGIZXONNING MARKAZLASHGAN DAVLATGA ASOS SOLISHIDA ITTIFOQCHILIK
VA DIPLOMATIYANING ROLI****РОЛЬ СОЮЗА И ДИПЛОМАТИИ В ПОСТРОЕНИИ ЦЕНТРАЛИЗОВАННОГО
ГОСУДАРСТВА ЧИНГИСХАНА****THE ROLE OF ALLIANCES AND DIPLOMACY IN THE ESTABLISHMENT OF GENGHIS
KHAN'S CENTRALIZED STATE****Sultonov Javohir**

Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Chingizxonning davlat qurish harakatlari va hududiy zabt etishlarida diplomatiyaning hal qiluvchi roli o'rganiladi. Konstruktivizm va siyosiy realizm tushunchalariga tayangan holda, maqola Yevrosiyodagi keng hududlarda Chingizxonning markazlashgan davlat tashkil qilish uchun diplomatik strategiyalardan qanday foydalanilganligini ko'rib chiqadi. Konstruktivistik nuqtai nazardan, diplomatiya turli qabilalar va xalqlar o'rtasida umumiy o'ziga xoslik va me'yorlarni yaratishni bildiradi. Shuningdek, siyosiy realizm nuqtai nazaridan, diplomatiya Chingizxon tomonidan bosib olish va davlat qurish yo'lida o'z kuchini va manfaatlarini maksimal darajada oshirish uchun qo'llagan pragmatik vosita sifatida talqin etiladi. Bundan tashqari, maqolada Chingizxon yaratgan tuzum va u bosib olgan hududlar haqida so'z boradi.

Аннотация

В этой статье исследуется решающая роль дипломатии в усилиях Чингисхана по государственному строительству и территориальным завоеваниям. Опираясь на концепции конструктивизма и политического реализма, в статье рассматривается, как дипломатическая стратегия Чингисхана использовалась для создания централизованного государства на значительной части Евразии. С конструктивистской точки зрения, дипломатия означает создание общей идентичности и норм среди различных племен и народов. С другой стороны, с точки зрения политического реализма дипломатия интерпретируется как прагматический инструмент, используемый Чингисханом для максимизации своей власти и интересов, чтобы вести завоевания и строить государство. Кроме того, в статье говорится о системе, созданной Чингисханом, и завоеванных им территориях.

Abstract

This article explores the crucial role of diplomacy in Genghis Khan's state-building efforts and territorial conquests. Drawing on the concepts of constructivism and political realism, the article examines how Genghis Khan's diplomatic strategies were used to establish a centralized state in large parts of Eurasia. From a constructivist perspective, diplomacy refers to the creation of shared identities and norms among different tribes and peoples. On the other hand, from the perspective of political realism, diplomacy is interpreted as a pragmatic tool used by Genghis Khan to maximize his power and interests in order to lead conquests and build a state. In addition, the article talks about the system created by Genghis Khan and the territories he conquered.

Kalit so'zlar: Chingizxon, Konstruktivizm, Harbiy strategiya, Strategik diplomatiya, Xalqaro munosabatlar nazariyasi, Realizm, Kuch balansi

Ключевые слова: Чингисхан, Конструктивизм, Военная стратегия, Стратегическая дипломатия, Теория международных отношений, Реализм, Баланс сил.

Key words: Genghis Khan, Constructivism Military Strategy, Strategic Diplomacy, Theory of International Relations, Realism, Balance of Power.

KIRISH

Chingizxonning jahon tarixidagi xalqaro munosabatlarga ta'siri ko'p qirrali bo'lib, iqtisodiy, harbiy, diplomatik va madaniy sohalarni qamrab olgan. Uning istilolari va imperiya qurish strategiyalari asrlar davomida xalqlar va madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni shakllantirib, global landshaftda doimiy ta'sirni qoldirdi. Ming yillik tugashiga besh yil qolganiga qaramay 1995-yili Washington Post gazetasi Chingizxonning ikkinchi ming yilik odami deb e'lon

TARIX

qildi. Washington Post gazetasining Chingizxonni "Mingyillik odami" deb tan olishi uning tarixdagi eng yirik quruqlik imperiyasi asoschisi va hukmdori hisoblanishi bilan bevosita bog'liq albatta. Bu katta hududlarni Chingizxon tomonidan o'ziga xos diplomatiya bilan egallanganligi uning harbiy-strategik diplomatiyasini o'rganishni hozirgi zamon nuqtai nazaridan ham muhimligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Chingizxonning markazlashgan davlatni barpo etishida ittifoqchilik va diplomatiya hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Chingizxonning diplomatik munosabatlardan strategik foydalanishi haqida turli ilmiy manbalarda, jumladan, Urgunge Ononning "Mo'g'ullarning maxfiy tarixi", Nikola Di Kosmoning "Ichki Osiyoning tarixi" va Karl Fredrik Sverdrupning "Mo'g'ullar istilolari" Chingizxonning hokimiyatni mustahkamlash va imperiyani kengaytirish uchun muzokaralar olib borgani va koalitsiyalar tuzgani ko'rib chiqildi. Bundan tashqari, Xarold Lambning "Chingizxon: hamma odamlarning imperatori" va Leo de Xartogning "Chingizxon: dunyoni zabt etuvchi" kitoblaridagi fikrlar Chingizxonning diplomatik manevrlari ortidagi tarixiy kontekst va motivlarga oydinlik kiritadi. Shuningdek, Jek Uezerfordning "Chingizxon va zamonaviy dunyoning yaratilishi" asari Chingizxon diplomatik strategiyalarining uzoq muddatli ta'sirlari haqida zamonaviy nuqtai nazarni ifodalasa, Rene Groussetning "Dashtlar imperiyasi" asari kengroq tarixiy kontekstni taqdim etadi. Morgentauning "Xalqlar o'rtasidagi siyosat" va Vendtning "Xalqaro siyosatning ijtimoiy nazariyasi" asarlari geosiyosiy dinamikani tushunish uchun nazariy asoslarni beradi. Maqolada ushbu manbalarni sintez qilish orqali ittifoqlar va diplomatiya Chingizxonning markazlashgan davlatini shakllanishiga qanday asos solganligi tahlil qilinadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Xalqaro munosabatlar nazariyasida konstruktivizm davlatlar o'rtasidagi ittifoqchilik munosabatlarining shakllanishi va dinamikasi bo'yicha o'ziga xos jihatlarni namoyon etadi. Moddiy imkoniyatlar yoki kuch va manfaatlarning oqilona hisob-kitoblariga qaratilgan an'anaviy realistlik yoki liberal yondashuvlardan farqli o'laroq, konstruktivizm davlat xulq-atvori va xalqaro o'zaro munosabatlarni shakllantirishda g'oyalar, me'yorlar va o'ziga xoslik rolini ta'kidlaydi.

Konstruktivistik nuqtai nazardan, ittifoqlar nafaqat kuch yoki xavfsizlik nuqtai nazariga asoslangan strategik hisob-kitoblarning natijasi, balki ijtimoiy va madaniy omillarning ta'sirida ham mavjud bo'ladi.

Xalqaro munosabatlarni shakllantirishda g'oyalar, me'yorlar va o'ziga xosliklarning rolini ta'kidlaydigan konstruktivizm nuqtai nazaridan Chingizxonning quda, anda va no'ko'r dan foydalanishini diplomatik va ijtimoiy vositalar yordamida barqaror va bardavom imperiya barpo etishda muhim omil sifatida tushunish mumkin.

Chingizxon o'z imperiyasini tashkil etish va ushlab turishda uchta muhim rishtalardan foydalangan:

1. Quda bo'lish,
2. Anda bo'lish,
3. No'ko'r tutunish.

U bu uch rishtalardan katta mahorat hamda o'ziga xos puxtalik bilan uzundan-uzun cho'zilib ketgan hududlar va turli xil etnik aholini birlashtirdi va bu birlikdan kuchli urush mashinasini yarata oldi.

Ularga batafsilroq to'xtaladigan bo'lsak:

Quda, Anda va No'ko'r rishtalari: bu atamalar mo'g'ul jamiyatidagi o'ziga xos madaniy va ijtimoiy aloqalarni ifodalab, qarindoshlik va sadoqat shakllarini bildiradi. "Quda" hukmdor va boshqa o'ziga teng yoki tobe hukmdor o'rtasidagi nikoh orqali qarindoshchilik rishtasi, "Anda" tengdoshlar o'rtasidagi qasamyod qilingan birodarlik yoki do'stlikni, "No'ko'r" esa xo'jayin va uning qo'riqchisi yoki vassali o'rtasidagi munosabatlarni anglatadi[1.15].

Chingizxonning quda (nikoh ittifoqi), anda (qasamyod qilingan birodarlik) va no'ko'r (do'stlik) dan strategik foydalanishi uning imperiyasi va diplomatiyasini bir necha jihatdan mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi:

Hokimiyatni mustahkamlash: Nikoh ittifoqlari (quda) orqali Chingizxon boshqa qabila rahbarlari va ularning urug'larini strategik jihatdan o'zining keng oilaviy tarmog'iga birlashtirdi. Qizlarini nufuzli rahbarlarga turmushga berib, u siyosiy aloqalarni o'rnatdi va potentsial dushmanlarni qarindoshlarga aylantirdi. Ushbu taktika bosib olingan hududlarni

barqarorlashtirishga va yangi integratsiyalashgan guruhlarining qo'zg'olon yoki qarshilik ko'rsatish ehtimolini kamaytirishga yordam berdi.

Ittifoqlarning shakllanishi: Anda (qasamyod qilgan birodarlik) tushunchasi turli qabilalar orasidagi nufuzli shaxslar bilan chuqur shaxsiy aloqalarni o'rnatishni o'z ichiga oladi. Chingizxon qimmatbaho sovg'alar va sadoqat qasamlarini almashish orqali qabila chegarasidan tashqariga chiqadigan ittifoqlarni mustahkamladi. Bu qasamyod rishtalari mojarolar davrida o'zaro yordam va hamkorlikni ta'minlab, Chingizxonga turli kuchlarni yagona qo'mondonlik tuzilmasi ostida safarbar qilish imkonini berdi.

Sadoqat va ishonchni mustahkamlash: Nökör (do'stlik) Chingizxonning izdoshlari orasida shaxsiy sadoqatni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. U o'z jangchilari va tarafdorlari bilan, ularning qabilaviy kelib chiqishidan qat'i nazar, yaqin munosabatlar o'rnatish orqali o'z atrofiga sodiqlik va sadoqat tuyg'usini uyg'otdi. Bu shaxsiy teginish Chingizxonga qattiq sodiq qolgan, uning harbiy samaradorligini oshirgan yaxlit va sadoqatli jangovar kuchlarni yaratdi.

Chingizxonning diplomatik strategiyasi o'z ta'sirini kengaytirish va qo'shni davlatlar va qabilalar bilan foydali shartlarni muhokama qilish uchun ushbu aloqalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Uning keng qamrovli nikoh ittifoqlari tarmog'i va qasamyodli do'stliklari unga murakkab siyosiy landshaftlarni boshqarishga, ittifoqlarni xavfsizlashtirishga va potentsial dushmanlarni to'xtatishga imkon berdi. Shaxsiy munosabatlarni strategik maqsadlar bilan bog'lash orqali Chingizxon o'zining diplomatik ta'sirini maksimal darajada oshirdi.

Quda, anda va nökörlardan foydalanish Chingizxon imperiyasining uzoq muddatli barqarorligiga hissa qo'shdi. Bu aloqalar nafaqat zudlik bilan diplomatik yutuqlarga erishdi, balki uning hukmronligi davridan keyin ham davom etgan mustahkam munosabatlar uchun zamin yaratdi. Chingizxon turli etnik guruhlar va urug'lar o'rtasida birdamlik va umumiy maqsadni uyg'otib, boshqaruv va ma'muriyat uchun mustahkam poydevor yaratdi va bu uning o'limidan keyin ham imperiyasini saqlab qolishga yordam berdi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Chingizxonning quda, anda va nökör so'zlariga ega bo'lgan mahorati shaxsiy munosabatlar, strategik ittifoqlar va madaniy integratsiyaga asoslangan murakkab diplomatik yondashuvning namunasi bo'ldi. Bu aloqalardan foydalanib, u ko'chmanchi qabilalarni kuchli harbiy kuchga aylantirdi va Yevrosiyoda tarix va diplomatiyaga doimiy ta'sir ko'rsatib, keng hududlarni qamrab olgan yagona imperiyani yaratdi.

Shunday uch bog'lamga ega bo'lish orqali Chingizxon nafaqat mustahkam sodiq askarlar tizimini yaratdi, balki qachon yordami kerak bo'lsa, suyana oladigan qabilalar ishonchiga ega bo'ldi.

Chingizxonning dushmanlarga nisbatan shafqatsizligi uning ittifoqchilarga nisbatan qat'iy sharaf kodeksiga rioya qilishi bilan muvozanatlangan edi. Ushbu strategik muvozanat unga ittifoqchilar bilan diplomatik munosabatlarni rivojlantirgan holda potentsial dushmanlarni to'xtatishga imkon berdi. Ittifoqchilar Chingizxon o'z majburiyatlarini bajarishiga va kerak bo'lganda ularni qo'llab-quvvatlashiga ishonishlari mumkin edi, shu bilan ularning unga bo'lgan sodiqliklarini kuchaytiradi va xiyonat qilishdan saqlaydi. Bu tushunchalarni Jamuqqa bilan munosabatlarda ham ko'rishimiz mumkin.

Jamuqa bilan ittifoqdan ajragandan keyin bir muncha vaqt o'tgach Chingizxon tarafdorlari tomonidan xon etib saylanadi. Xon bo'lgandan keyin uning kuch- qudrati yana ham ortib ketadi. Uning atrofida odamlar yig'ilishiga asosiy sabablardan biri Qo'rchi bo'ladi. U Chingizxonga g'ayrioddiy bir voqea bilan yaqinlashdi. Qo'rchi Jamuqa bilan bir onadan tug'ilgan aka-uka bo'lib ularni otasi boshqa bo'ladi. Qo'rchi Jamuqani faqat o'zi guvoh bo'lgan osmon belgisi tufayli tark etganini ta'kidlaydi. Uning so'zlariga ko'ra, Jamuqaning aravasini oldidagi oppoq sigirni shoxi singanni boshqa tomonda esa sarg'ish-oq ho'kiz aravaning tayanchini ko'tarib, Chingizxonning orqasida turgani ko'rgani uchun Chingizxonning xalq xo'jayini bo'lishiga Yer va Osmon kelishib olganini e'lon qiladi[1,101].

Xalqaro munosabatlar kontekstida Qo'rchi tomonidan samoviy belgilarning talqini ko'chmanchi jamiyatda yetakchilikning qonuniyligi uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki ko'chmanchi jamiyatlar ko'pincha ruhiy e'tiqod va ramziylikka katta ahamiyat bergan. Oq sigir va sariq-oq ho'kizni ko'rish kabi osmon belgilarining talqini xalqning chuqur singib ketgan ma'naviy e'tiqodini aks ettiradi. Bu belgilar nafaqat alomat sifatida, balki ilohiy xabarlar sifatida ham ularning harakatlari va qarorlarini boshqaradi. Samoviy belgilarni Chingizxonga yordam berish deb talqin

TARIX

qilish orqali Qo'rchil Chingizxonning yetakchiligini o'z tarafdorlari va ko'chmanchi jamoalar oldida qonuniylashtiradi. Bu qonuniylashtirish Chingizxonning hokimiyatini mustahkamladi va raqib hokimiyatiga putur yetkazidi.

Jamuqa tarafdorlari va undan ranjigan Olton va Quchar kabi odamlarning Chingizxon atrofida yig'ilishi Jamuqaning Chingizxonga bo'lgan munosabatining yana ham yomonlashishiga olib keladi. Buni sezgan Chingizxon Arqay-qasar va Chaurqonni Jamuqaga elchi qilib yuboradi. Elchilar o'z xabarlarini Jamuqaga og'zaki bayon qilib, Chingizxon o'rtadagi ittifoqni saqlab qolish niyatida ekanligini Jamuqaga aytishadi. Jamuqa esa elchilar orqali Chingizxondan Olton va Qucharni qaytarib yuborishni so'raydi. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, bu davrda mo'g'ullarda xat orqali podshohlar yoki qabila boshliqlari o'zaro diplomatik aloqalar olib borishmagan. Ular asosan o'z xohish istaklarini ishonchli kishilarni yuborib bayon qilishgan. Chingizxon va Jamuqa munosabatlari vaqt o'tishi bilan yana ham yomonlashib bordi. Bunga sabab esa Jamuqaning ukasi Taychar Sa'ari dashtidagi Chingizxonning ittifoqdoshi Jo'chi-darmala otlarini o'g'irlab, ikki o'rtadagi to'qnashuvga sabab bo'lganidir. Jo'chi-darmala yolg'iz Taycharni ta'qib qilib, oxir-oqibat unga yetib oldi va jangda uni o'ldiradi. Ukasi Taycharning vafotidan xabar topgan Jamuqa va jadaron qabilasining a'zolari o'n uch qabila bilan birga o'ttiz ming kishilik qo'shin tuzdilar. Bunday holda, qarindoshining o'limi, ehtimol, Jamuqa tomonidan adovat va qasos olish istagini kuchaytirib, uni Chingizxonga qarshi tajovuzkor choralar ko'rishiga undadi. Bunday hodisalardan kelib chiqadigan nizolar nafaqat bevosita holatlar bilan bog'liq edi, balki ko'pincha yetakchilik, hudud, resurslar va qabila raqobatining keng masalalariga bog'liq edi. Mo'g'ul qabilalari o'rtasidagi siyosiy manzara o'zgaruvchan ittifoqlar, ustunlik uchun raqobat va turli masalalar, shu jumladan chorvachilik va yaylovlar bo'yicha tortishuvlar bilan ajralib turardi. Jamuqa qarorgohidagi Chingizxonning odamlari Mulke to'taq va Ikireslik Borolday G'urelg'u tog'larida bo'lgan Chingizxonga Jamuqaning unga qarshi yurushi haqida xabar yetkazdilar. Bunga javoban Chingizxon ham o'zining o'n uchta qarorgohidan o'ttiz ming kishilik qo'shin to'plab, Jamuqa qo'shinlariga qarshi chiqadi. Jamuqa 1194-yil boshida bir necha qabilalarni o'z ittifoqiga birlashtirib qo'shin tortadi. Bu paytga kelib Jamuqa o'z atrofida Taychiut, Ikires, Uru'ud, Noyakin, Barulas va Ba'arin kabi qabilalarni birlashtirib 30 ming atrofida qo'shin yig'adi. Ikki qo'shin Dalan-baljutda to'qnashib, Jamuqa Chingizxonni quvib chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Chingizxon chekinib, Onon daryosi bo'yidagi Jerene-qabchiqayga yashirindi. Jamuqa qaytib kelgach, shafqatsiz qatag'onlarni amalga oshirdi. Asirga tushgan Chingizxon odamlarni 70 ta qozonga solib qaynatadi.

Jamuqaning o'z atrofidagilarga nisbatan ham yomon munosabatda bo'lishi natijasida Uru'ut qabilasidan Jurchedei va Mangqutlardan Quyuldar kabi yo'l boshchilar o'z qabilalari bilan birga Jamuqa qarorgohini tark etib, Chingizxonga qo'shilishdi. Bundan tashqari, avval Jamuqa bilan ittifoqdosh bo'lgan Qo'ng'otodlar yetakchisi Mo'nglik va uning yetti o'g'li ham Chingizxon qo'shinlariga qo'shilishga qaror qildi. Chingizxonning xarbiy strategik diplomatiyasida siyosiy realizm elementlari mavjud bo'lib, u xalqaro munosabatlarda kuch dinamikasi, shaxsiy manfaat va davlatga asoslangan xatti-harakatlarga urg'u beradi. Realistik tahlil Chingizxonning diplomatik sa'y-harakatlari uning qudratini oshirish va imperiyasining saqlanib qolishi va kengayishini ta'minlashga qaratilgan pragmatik g'oyalar bilan qanday turki bo'lganini o'rganadi. Morgentauning "Xalqlar o'rtasidagi siyosati" kabi manbalar Chingizxonning diplomatik manevrlari asosida y otgan oqilona hisob-kitoblar va strategik harakatlarni haqida nazariy tushunchalar berishi mumkin.

Ma'lum bir kuchlarni yig'gandan so'ng Chingizxon o'z ajdodlariga ziyon yetkazgan, tarixan o'z dushmani bo'lgan tatar xalqiga qarshi kurashishga qat'iy qaror qildi. U To'g'rilxonga elchi yuborib, tatarlarga qarshi birgalikda harakat qilishni taklif qiladi. To'g'rilxon bu xabarni olgach, Chingizxonning taklifiga rozi bo'ladi.

Chingizxon va To'g'rilxon o'zaro kelishgandan so'ng, jurkin qabilasidan Sacha-beki va Taychuga o'z niyatlarini aytib, tatarlarga qarshi birgalikda hujum qilish imkoniyatini ta'kidladilar. Tatarlar bu paytga kelib biroz zaiflashganligiga qaramasdan o'ziga yarasha qudratga ega edilar. Rashid ad-Dinning so'zlariga ko'ra, tatar qabilalari ittifoqi oltita alohida guruhdan iborat bo'lib, ularning har biri o'z armiyasi va boshlig'iga ega edi. Bu guruhlar orasida Tutuqliut katta e'tiborga sazovor bo'lgan[2,19] Tatarlarning markaziy yashash joyi Sharqiy Mo'g'ulistonidagi Biyir Nurda joylashgan bo'lsada, ularning mintaqa bo'ylab tarqalgan jami 70 000 ga yaqin xonadonlari mavjud edi. Liao sulolasi qulagandan so'ng, tatarlar Jin sulolasi ta'siriga tushib, ularni ilgari otlar bilan

ta'minlashgan. Ular ba'zan Jin sulolasiga itoatsiz dasht qabilalarini boshqarishda yordam berishardi, bu esa o'z-o'zidan mo'g'ullar bilan munosabatlarning keskinlashishiga olib keldi.

Bu paytga kelib Xitoyning Jin sulolasi o'z chegaralarini mustahkamlash maqsadida o'sha davrda eng kuchli qabilalardan bo'lgan Qo'ng'iroq qabilasiga qarshi Tatarlar hukmdori Zuha bilan ittifoq tuzib urusha boshlaydi. 1195-yillarda bo'lgan urushda Jin va tatar ittifoqi qo'shinlari qo'ng'iroq qabilasidan ustun keladi, lekin bu ittifoq uzoqqa bormaydi. Bunga sabab esa urushda qo'lga kiritilgan o'ljalarni taqsimlashda Jin noyibi bilan nizo kelib chiqadi. Ushbu nizo natijasida ittifoqchilar dushmanga aylanishadi. Oradan ko'p o'tmay Jin davlati imperatori Buyar ko'li tatarlarining o'z chegaralari bo'ylab bostirib kirganini eshitib, ularni jazolash uchun qo'shin yuboradi. Lekin Xitoy qo'shinlari piyoda bo'lib ular piyoda askarlardan qochishga mohir bo'lgan ko'chmanchi tatarlarni ushlay olmadilar. Bu muvaffaqiyatsizlik Oltin imperatorning fuqarolarini xavotirga soldi[3,51].

Chingizxon, Jin davlatining muvaffaqiyatsiz yurishi haqida eshitib, buni ajoyib imkoniyat deb bildi. U tezda barcha urug'doshlarini to'pladi va vaziyatdan foydalanish uchun o'z kuchlarini safarbar qiladi[4,58]. Bu Chingizxonning strategik fikrlashi va dushmanlarining zaif tomonlaridan foydalanish qobiliyatini ko'rsatdi.

Tatarlarni kuchsizlanganidan va Xitoy kabi ittifoqchisidan ayrilganidan foydalanib qolish maqsadida Chingizxon o'z ittifoqchisi To'g'rilxon bilan tatarlarga qarshi yurish qiladi. Shiddatli o'tgan jangda Chingizxonning qo'li baland keladi. Bu urushda Chingizxon raqib mudofaasini eng nozik joyi bo'lgan uning oziq-ovqat ta'minotiga dastlab hujum qiladi. Bu kutilmagan joyga hujum qilishi natijasida tatarlar qo'shinida sarosimalik va vahima tarqaladi. Shundan keyin esa ularning armiyasidagi tartib buzuladi. Tatarlar xoni 1196 yilda asirga olindi va qatl etildi[5,18]. Bu jang Chingizxon uchun oddiy jang emas edi. Birinchidan otasini o'ldirgan tatarlardan qasos olish ikkinchidan tatarlar bilan Jin sulolasi o'rtasidagi urushdan oqilona foydalanib Jin davlatiga yaqinlashib olish uchun qilingan harbiy-strategik, diplomatik yurish edi. Chingizxon bu urushda g'alaba qozonib Jin imperatorning chegaralar posboni degan unvonni oldi. U bilan birga g'alaba qozongan To'g'rilxon esa imperator tomonidan Vang (Xon) unvonini oladi. Bu ikki unvondagi farq ularning yoshi va o'sha paytdagi darajasidan kelib chiqib berilgan bo'lishi ehtimoli yuqori albatta. Chunki To'g'rilxon bu paytda Chingizxonga nisbatan kuch qudrat bo'yicha ancha yuksak darajada edi. Chingizxon o'z askarlari bilan Karait o'lkasi tomon ovga chiqadi. Ular antilopa, bug'u va boshqa hayvonlarni muvaffaqiyatli ovlab, chodirlariga qaytadilar. Chingizxon o'ljalarning katta qismini Van Xon nomi bilan mashhur bo'lgan kekxa To'g'rilga sovg'a qilishni rejalashtiradi. Biroq To'g'rilning Karaitlar qabilasidagi odamlari Chingizxon odamlariga tegishli bo'lgan o'ljalarni olib, zulm qilishadi. Shunga qaramay, Chingizxon o'zining asrab olgan otasi Van Xon bilan munosabatlarni saqlab qoladi va ular har qanday kelishmovchilikni muzokara orqali tinch yo'l bilan hal qilishga kelishib olishadi. Chingizxon Vang Xonning o'limidan keyin yana ikki o'rtada to'qnashuvlar bo'lishini kutadi, lekin u karaitlar orasida uni qo'llab-quvvatlovchi jangchilar borligini ham bilar edi[5,18].

Ko'p vaqt o'tmay Chingizxon va To'g'rilxon o'rtasidagi kuch muvozanati o'zgaradi. Bunga sabab esa To'g'rilxon qabilasidagi isyon sabab bo'ladi. Isyonchilar nayman qabilasi ko'magiga tayanib To'g'rilni hokimiyatdan ag'darib, Chingizxon qabilasiga ham hujum qilishadi. Bu paytda Chingizxon va To'g'rilxon tatarlarga qarshi urushda edilar. Shu sababli ham Chingizxon bu isyonchilar uning endigina qurayotgan davlatiga real xavf tug'dirishini bilgan holda ularga qarshi urushlar olib bordi. Bu urushlar natijasida u o'z qudratini kuchaytirib To'g'rilxonni yana Kiryat qabilasi hokimiyatiga qaytardi[4,60].

Ushbu davrdagi siyosiy jarayonlarda naymanlarning o'rni beqiyos edi. XII asrning oxirida naymanlar o'zlarining ittifoq ko'rinishdagi vassaligini Qoraxitoylardan Jin sulolasiga almashtirdilar. Naymanlar orasida diniy xilma-xillik mavjud bo'lib, buddizm va nasroniylik dinlari mashhur edi. Naymanlar o'zi bu davrda Mo'g'ulistonning shimoli-g'arbiy qismida, Xangay va Oltoy tog'lari oralig'ida joylashgan ulkan hududni nazorat qilishar edi. Naymanlar g'arbda Qipchoq-Qangi, shimolda Yenisey turkiy qirg'izlari bilan sharqda ular Ong Xonning Kereyitlari bilan chegaradosh bo'lib, ular bilan doimiy nizolar bor edi[2,23].

1197-yilda naymanlar xoni Inaka Belgi vafot etadi. Buni natijasida naymanlar ikkiga bo'linib ketishadi. Bunga sabab esa Inika aslida hokimiyatni anchagina abjir bo'lgan kichik o'g'li Buyuriqqa meros qoldirgani uchun uning katta o'g'li Bey Buqa tarafdorlari isyon ko'tarib davlatni ikkiga bo'lib tashlashdi[5,19]. Bu paytda naymanlar armiyasining soni 60 ming kishidan ziyod edi. Bu ikkiga

TARIX

bo'linish natijasida Buyuriq armiyasi 30 ming atrofida bo'lib qoladi. Naymanlarning bunday zaiflashuvdan foydalanib qolishni maqsad qilgan Chingizxon va To'g'rilxon uchun juda qulay imkoniyat tug'dirdi. Ularga Jamuqa ham hamrohlik qiladi. Uni Chingizxon bilan qanday qilib ittifoq tuzib naymanlarga hujumda ishtirok etishga rozi bo'lgani haqida ma'lumotlar yo'q. Jamuqa To'g'rilxon tomonidan bu yurishga jalb qilingan bo'lishi mumkin. 1199-yilda Chingizxon ukasi Qaysar qo'mandonligidagi ma'lum bir lashkarni o'z o'tovida qoldirib bu yurishga o'tlanadi. Ittifoqchilar naymanlarni 100 kishidan iborat razvedka otryadlarni yo'l-yo'lakay qo'lga olishadi. Natijada naymanlar Chingizxon va uning ittifoqchilarini bostirib kelayotganligidan bexabar qolishadi. Shu sababdan ham Buyuriq o'z qo'shinini jangga to'play olmay qirg'izlar yashaydigan Kamkamchiut degan joyga qochib ketadi[3,60].

1200-yilda To'g'rilxon va Chingizxon hamkorlikda Taijut qabilasiga hujum qilishdi va ularni mag'lubiyatga uchratishdi. Bu yurish paytida Chingizxonni yoshligida asirga olgan Taijut qabila boshlig'i Targutay Kiriltuq o'ldirildi. To'g'rilxon va Chingizxon erishgan g'alabalar boshqa ko'chmanchi chorvador qabilalar o'rtasida raqobat tuyg'usini uyg'otib, ularni ittifoq tuzishga undadi.

To'g'rilxon va Chingizxonning kuchayishiga qarshi dastlabki ittifoq Qatagin va Saljut qabilalari o'rtasida tuzilgan edi. Keyinchalik bu koalitsiyaga Taijut, Tatar va Qo'ng'iroq qabilalari ham qo'shilishdi. Unga qarshi harbiy koalitsiya haqida Qo'ng'iroq qabilasidan bo'lgan qaynotasi Dey Sechen tomonidan Chingizxon ogohlantiriladi. Chingizxon ularga qarshi tez harakat qilmasa ularning kuchi borgan sari ko'payib ketishi ehtimoli katta edi. Shu sababdan ham u vaqtini boy bermasdan Buyr-Nor yaqinidagi birlashgan qabilalarga hujum qilib, ularni mag'lubiyatga uchratib yig'ilayotgan dushman kuchlarini tarqatib yuboradi[5,20].

1201-yilda Ong-Xon va Chingizxonga qarshi jiddiy tahdid paydo bo'ldi, chunki bir nechta qabilalar o'z kuchlarini ularga qarshi kurashish niyatida birlashdilar. Arg'un daryosi bo'yida merkit, tayjut, buyruqlik naymanlar, jajirat, qo'ng'iroq, saljut qabilalari to'planishdi. Biroq bu yirik koalitsiyaning harbiy harakatlarni muvofiqlashtirishdagi samaradorligini ta'minlashda ichki kelishmovchiliklar mavjud edi. Ularni birlashtiruvchi yagona omil Ong-Xon va Chingizxonning kuchayib borayotganidan umumiy xavotir edi.

Argun daryosining irmog'i Ken daryosi bo'yida chaqiriladigan qurultoy — qabila boshliqlari va harbiy qo'mondonlar yig'inida Jamuqa rahbar etib tayinlanadi va u Gurxon unvonini oladi. "Xonlar xoni" yoki "Umumjahon va qudratli xon" ma'nosini anglatuvchi bu unvon musulmonlar va mo'g'ullar orasida mashhur edi. Jamuqaning qadimiy Gurxon unvonini tanlashi shunchaki oddiy yoki an'anaviy qaror emas bu qarorda maqsad yotgan edi. Chunki Gurxon unvoni oxirgi marta Ong Xonning amakisiga tegishli bo'lib, bu shaxs Ong Xon unga qarshi isyon ko'targunga qadar Kereyidlar ustidan hukmronlik qilgan. Bu ichki urushlar natijasida Ong Xonning amakisi halok bo'lgan. Bu qo'zg'olon paytida Chingizxonning otasi Yesugey Ongxonning ittifoqchisiga aylangandi. Gurxon unvonini qabul qilish bilan Jamuqa nafaqat kuchli va obro'li unvonga ega bo'ldi, balki Kereyidlar xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ong Xonning obro'siga ham ochiqchasiga qarshi chiqdi[6,67].

Bu jarayonlarni xalqaro munosabatlar prizmasi bilan taxlil qilsak, ko'plab qabilalar Chingizxonning kuchayib borayotgan ta'siriga qarshi turish uchun resurslarni birlashtirish va qobiliyatli rahbarlik ostida birlashish zarurligini anglashdi. Bu bilan ular biron bir sub'ektning cheksiz hokimiyatga ega bo'lishiga yo'l qo'ymaslikka, shu orqali mintaqada o'z manfaatlarini, muxtoriyatini va xavfsizligini saqlab qolishga harakat qildilar. Ushbu strategik moslashuv real siyosat tamoyillarini aks ettiradi, bunda hokimiyat va shaxsiy manfaatlarning pragmatik mulohazalari diplomatik va harbiy harakatlarni boshqaradi.

Umuman olganda, Chingizxon tahdidiga javoban ittifoqlar tuzish va rahbarlarni saylash xalqaro munosabatlardagi kuchlar muvozanati dinamikasining abadiy tamoyillariga misol bo'lib, davlatlar yoki qabilalar o'zgaruvchan geosiyosiy landshaftda o'z manfaatlarini qanday boshqarishga va saqlab qolishga intilishlarini namoyish etadi.

Jamuqaning O'ngxon va Chingizxonga qarshi ittifoq yetakchisi etib saylanishi nafaqat uning qobiliyatini, balki Chingizxonning eng katta tahdid sifatida tan olinishini ham ta'kidlaydi. Chingizxon hali qarama-qarshi lagerda eng ko'zga ko'ringan shaxs bo'lmaganiga qaramay, bo'lajak mojaro O'rta Osiyodagi mo'g'ul va turk qabilalarining bo'lajak rahbariyatini belgilab berishi, ya'ni Chingizxon yoki Jamuqa hukmron bo'lib chiqishi aniq edi.

Shundan so'ng Jamuqa qarorgohidagi olingan razvedka Chingizxon unga qarshi tuzilgan ittifoq haqida xabardor bo'ladi. Chingizxon faol choralar ko'rishga qaror qildi va raqibining harakatlarini oldindan bildi. 1201-yilda u Ongxon bilan shimolga Jamuqa qo'shinlari bilan jang qilish niyatida yurish qildi. Biroq, yetib kelganda, ikkala qo'shin ham kuchli qor bo'roniga to'qnash kelishgani sababli, hech bir tomon bir-biriga qarshi qo'shinni jamlay olmadi. Buning natijada Jamuqaning ittifoqi parchalanib ketdi[5,21]. Shundan so'ng Jamuqani quyi Arg'un hududiga chekinishga majbur bo'ldi. Bu urushdan keyin Chingizxon tez orada o'zining raqib birodarlari bo'lmish Taychiutlarga qarshi so'nggi marta yurish boshladi. Ushbu kompaniya davomida "Jelmening sadoqati" deb nomlanuvchi mashhur voqea sodir bo'ldi. Birinchi hujumda Chingizxon yarador bo'ldi, lekin uning sodiq hamrohi Jelme uni davolaydi.

Bu voqealarning xronologik tartibi noaniqligicha qolmoqda, ammo oxir-oqibat Chingizxon taychiutlarni qat'iy mag'lub etdi, ko'plarni qirg'in qildi va omon qolganlarni o'ziga bo'ysunishga majbur qildi. Buning natijasida u Borjigin urug'ining birligini tikladi[7,207].

Bu urushda Chingizxonga o'q otgan taychiut jangchisi Chingizxon tomonidan avf etilib unga "O'q" degan ma'noni anglatuvchi Jebe nomini beriladi. U keyinchalik hamrohi Subutay bilan birga Chingizxonning eng mashhur sardorlaridan biriga aylandi

Qadimgi harbiy yurushlarda asosiy maqsad har doim ham jang qilish emas edi, balki boshqa tomonni shunchalik qo'rqitish va ular haydab yuborish edi. Buning uchun dasht jangchilari ko'p hiyla ishlatgan. Ulardan biri ularning rahbarlari va ajdodlarining Ruh bayroqlarini ko'rsatish edi. Jang qilishdan oldin ular bu ruhlar va ajdodlar uchun qurbonlik qilishgan. Bu har bir kishini jangga nisbatan yanada shiddatli bo'lishga undagan.

Ruh bayroqlarning namoyishi sezilarli psixologik ta'sir ko'rsatar, chunki agar raqib tomon o'zlarining umumiy ajdodlarining Ruh bayrog'ini namoyish qilsa, jangchilarga o'z qarindoshlariga qarshi kurashish qiyin bo'lar edi. Ular o'z oilalariga hujum qilgandek tuyuldi. Bu ma'naviy jihat mo'g'ul qabilalari o'rtasida chuqur ildiz otgan oilaviy va ajdodlar rishtalarini ko'rsatadi[6,67].

1201-yili Chingizxon Qo'ng'iroq qabilasini ham kuch bilan birlashtiradi. Qo'ng'iroq qabilasi bilan Jamuqa ittifoqda edi. Bu Chingizxonni o'zining ashaddiy raqibini kuchsizlantirish orqali o'zi kuchayganini anglatar edi. Xalqaro munosabatlar nuqtai nazaridan Chingizxonning 1201-yilda qo'ng'iroq qabilasini o'z tomoniga birlashtirishi kuch dinamikasidagi bu o'zgarish mintaqadagi kuchlar muvozanatini o'zgartirib, qo'shni qabilalar o'rtasidagi ittifoqlar va strategiyalarni potentsial qayta shakllantirdi. Xavfsizlik dilemmasi nuqtayi nazaridan qaraganda Chingizxonning harakatini xavfsizlik tahdidlariga javob sifatida ko'rish mumkin. Qabilaviy raqobat va to'qnashuvlar keng tarqalgan anarxik muhitda Chingizxon kabi rahbarlar o'z qabilalarni yashashlarini ta'minlash uchun o'zlarini harbiy va hududiy jihatdan mustahkamlashga majbur bo'lishar edi. Jamuka kabi potentsial dushmanlarni zaiflashtirib, Chingizxon o'z xavfsizligini kuchaytirishga va raqib qabilalarning tajovuzkorligini oldini olishga harakat qildi.

Shundan keyin ancha mustahkamlanib olgan Chingizxon 1202-yili tatarlarga qarshi navbatdagi yurishni amalga oshiradi. Jangdan oldin o'ljalarni taqsimlash va uni to'plash bo'yicha yangi qonunni o'z armiyasiga joriy qiladi. Chingizxon mag'lubiyatga uchragan tatar lagerlarini talon-taroj qilishga shoshilish to'liq g'alabaga to'sqinlik qilganini anglaydi. Chunki qochgan jangchilarni ta'qib qilish o'rniga, hujumchilar darhol talon-taroj qilishga e'tibor qaratdilar, bu esa ko'plab dushmanlarning qochishiga va keyinroq o'ch olishiga imkon berar edi.

Yuqoridagi o'ljalar to'g'irisidagi qonunga qaramay jang paytida Otagin, Quchar, Altan kabi eski qo'mondonlar bu qoidalar boshqalarga ya'ni yangi kelgan qo'mondonlarga tegishli deb o'ylab jang paytida o'ljalarni qo'lga kirtishadi. Bundan xabar topgan Chingizxon Jebeni yuborib barcha o'ljalarni olib kelishni o'ljalar bo'yicha qonun esa barchaga barobar amal qilishini aytadi. Shundan so'ng yuqoridagi harbiy qo'mondonlar norozi bo'lib Chingizxondan ajrab boshqa tomonga qarab yo'l olishadi. Ba'zi bir manbalarda qayd etilishicha, ularning ketishi Chingizxon uchun juda katta yo'qotish bo'ladi. Taxminan 10 ming qo'shin ular bilan birga ketganligi aytilgan[3,69]. Shu voqeadan ko'rinib turibdiki, Chingizxon faoliyatining boshlarida o'z atrofida qilgan xohish istaklari asosida ular bilan kelishib urushlar olib borgan. Faoliyatning ikkinchi bosqichida esa ma'lum bir qonun qoidalar yaratib shu qonunlar asosida ularni boshqarishga o'tgan. Bu yerda ham Chingizxon tomonidan qo'llangan oqilona siyosatni ko'rishimiz mumkin. Birinchidan, lashkarboshilar bilan ularning xohish istagi bilan kelishib urushlar qilishda davom etsa, ba'zi bir urushlarda qaysidir

TARIX

lashkarboshi boshqalardan ko'proq o'lja olishi, ba'zi bir lashkarboshilar esa umuman o'lja olmasligi mumkin edi. Buni natijasida esa qo'shinining yagona maqsadi jangni yutish emas, o'lja olish bo'lib qolardi. Bu esa o'z navbatida armiyadagi tartib intizomni buzardi. Ikkinchidan, eski qo'mondonlarga ham, yangilariga ham bir xil tartibni qat'iy joriy qilinishi keyinchalik qo'shinning mustahkamligiga xizmat qildi. Uchinchidan esa Chingizxonning qat'iy qarorini o'zgartirmagani uning qat'iylik reputatsiyasiga ijobiy ma'noda ta'sir qildi.

Shuningdek, Chingizxon tomonidan yana bir yangi qoidada urushlarda halok bo'lgan askarlarning har bir beva va yetimiga ajratiladigan askar ulushini kiritdi. Bu bilan Chingizxon qabilaning eng kambag'al a'zolarining qo'llab-quvvatlashiga sazovor bo'ldi, hamda askarlar oilalariga o'zlari yo'qligida ham g'amxo'rlik qilishi ular orasida sadoqatni uyg'otdi[6,70].

An'anaviy cho'l tafakkurida qarindoshlik tarmog'idan tashqarida bo'lgan har qanday kishi dushman hisoblangan. Agar ular asrab olish yoki nikoh orqali oilaga keltirilmasa, shunday bo'lib qolar edi. Chingizxon bunday guruhlar o'rtasidagi doimiy to'qnashuvga barham berishni maqsad qilgan holda ularning rahbarlarini yo'q qilish va tirik qolganlarni mol-mulki bilan birga o'z qabilasiga singirdi.

Bu yondashuv kichik urug'lar bilan muvaffaqiyatli bo'lgan bo'lsa-da, tatarlar kabi minglab odamlari bor qabilalarda bunday keng ko'lamli ijtimoiy o'zgarishlarga erishish juda qiyin edi. Shu sababli ham Chingizxon o'zining izdoshlarini yig'ib qurultoy chaqirdi. Qurultoyda arava g'ildiraklarni ushlab turgan o'qidan balandroq tatar erkaklarini o'ldirishga qaror qilishdi. Bu jazoni o'ziga hos mukofoti sifatida Chingizxon omon qolgan tatarlarni qul qilish o'rniga, o'z qabilasining to'laqonli a'zolari sifatida birlashtirishni ta'kidlaydi.

Chingizxon tatarlar uning otasini o'limiga sababchi bo'lgani uchun ham ularga nisbatan nafratni ko'rsatgan bo'lsa ham, o'zi ham tatarlar yo'lboshchisi Yeke Cherenning singlisi va qiziga uylanadi.

Bu davrda Tatarlar mo'g'ullardan ko'ra ko'proq obro'ga ega edilar va bu jangdan so'ng ko'plab tatarlar mo'g'ullar safiga qo'shilib, Mo'g'ullar imperiyasi tarkibida yuqori lavozimlarga ko'tarilishdi. Natijada, "tatar" nomi "mo'g'ul" nomi bilan sinonim bo'lib, ba'zan esa undan ko'ra ko'proq tan olindi, bu asrlar davomida tarixiy ma'lumotlarda chalkashliklarga olib keldi[6,70].

Chingizxon urushda asir tushgan iqtidorli bolalarni tanlab olib, ulardan keyinchalik bosib olingan hududlarni boshqarishda foydalanishni maqsad qilgan edi. Chingizxonning onasi Xoelun asrab olingan to'rtta o'g'ilni tarbiyalash uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oldi. Ular Merkit lageridan Guchu, Tayichi'ut hududidagi Besut lageridan Kokochyu, Tatar lageridan Shigiken-qutuqu va Jurkin lageridan Boro'ul edi. U vazifaning og'irligini anglagan holda, ularni o'z farzandi kabi uyida tarbiyalaydi.

Chingizxon bu paytga kelib o'z qudratini ancha kuchaytirib olgan, unga yakkama-yakka hech bir raqib qarshi chiqqa olmas edi. Uning armiyasini kuch-qudrati oshishi To'g'rilning o'g'li Sungenni Jamuqa bilan yaqinlashtirdi. Ikkalasi ittifoq tuzib Chingizxonni mag'lub qilishni maqsad qilishadi[5,24]. Bu orada Chingizxon va To'g'rilxon ittifoqlikni qarindoshlik bilan mustahkamlash maqsadida Jo'jixonni To'g'rilni qiziga uylamoqchi bo'lishadi. Shuningdek, Sengguning o'g'li Chingizxonning Fyujin Beki ismli qiziga uylanishi kerak edi. Sengguning Chingizxonni tor-mor etishga bo'lgan qat'iy qaroriga otasi To'g'rilxon rozi bo'ladi. Ular Jochi va Chaur Bekining to'yi paytda Chingizxonni Kereyit lageriga boradigan yo'lda pistirmaga tushishni rejalashtirdilar. Yeke Chaqaran ismli Kiriya qabilasidan bo'lgan odam Chingizxonni o'z vaqtida ogohlantirdi va Chingizxon o'zining bir necha izdoshlari bilan o'z makoniga qaytib ketadi. Shundan keyin esa To'g'rilxon va Chingizxon o'rtasidagi keskin qarama-qarshilik yuzaga keladi[3,71-75].

1203-yilning yoz oylarida To'g'rilxon va Jamuqa ittifoqchilari bilan Chingizxonga qarshi hujum qilishadi. Bu urushda Chingizxon mag'lub bo'ladi va Sibir tomonga chekinishga majbur bo'ladi. Chingizxon To'g'rilxonga elchilardan og'zaki xabar yuboradi. Bu haqida ko'pchilik tarixiy manbalarda bayon qilingan. Bu xabarda u To'g'rilxon bilan do'stlik yillarini va o'tmishda unga ko'rsatgan yordamlarini eslab, uning rahim shavqatni uyg'otishni maqsad qilgan edi. Chingizxon o'z xabarida To'g'rilxon bilan yarashish istagini bildirib, unga vassal sifatida xizmat qilishga tayyorligini aytdi. Biroq To'g'rilxon o'z javobida Chingizxonga ishonmasligini va Chingizxon uni aldamoqchiligni aytib ittifoqni qayta tiklash taklifi shubhali ekanligini bildiradi[7,212].

Bu urushdan keyin uning armiyasi tarqalib ketadi. U armiyani qaytadan yig'ish uchun turli qabilalarga choparlar jo'natadi. Bu qiyin davrda yana unga diplomatiya yordam beradi. Atrofdagi qabilalarga jo'natgan elchilari natijasida uning armiyasi yana asta sekinlik bilan qaytadan tiklanadi.

Chingizxon yuqoridagi jangdagi mag'lubiyatdan keyin strategik harakatlar qiladi. Chingizxon o'z dushmanlarining o'ziga bo'lgan dushmanlik qarorini susaytirish va dastlab undan ajralganlarning qo'llab-quvvatlashini qaytarish uchun diplomatik choralar ko'radi.

Chingizxon turli rahbarlarga, jumladan To'g'ril, Senggum, uni tark etgan mo'g'ul qabilalari boshliqlari va Jamuqaga og'zaki xabarlar bilan elchilar yubordi. Bundan ko'zlangan maqsad esa uning dushmanlari o'rtasidagi ichki ziddiyatlardan foydalanish va ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish edi. Bu paytga kelib Mo'g'uliston hududidagi siyosiy vaziyat ham ancha murakkablashadi. To'g'rilxon o'z lagerida yangi qiyinchiliklarga duch keldi, unga qarshi fitna uyushtirgan Jamuqa, Altan Je'un, Quchar Beki, Otchigin, Muqur Qa'uran, Taqai Qulaqay va Qutu Temur kabi bir guruh rahbarlar bilan kurashishga majbur bo'ldi. To'g'ril ularga hujum qilib, ularni tarqatib yubordi, buning natijasida ba'zilar Chingizxon qarorgohiga qochib ketishdi. Bu Chingizxonning kuchlari sonining ortishiga olib keldi, chunki To'g'rilning sobiq ittifoqchilari unga qo'shildi[3,78].

Shunday qilib hisob-kitoblarga ko'ra, agar Chingizxon To'g'rilga qarshi jangdan oldin 20 000 askariga ega bo'lgan bo'lsa, bu yangi kuchlar qo'shilishi bilan bu son 40 000 dan oshib ketadi. Buning natijasida o'sha davrdagi Mo'g'uliston hududidagi kuchlar muvozanati o'zgardi. Boshqacha qilib aytganda, Chingizxon eng kuchli hukmdorga aylandi. O'z-o'zidan To'g'rilxon endi mo'g'ul rahbarlari orasida eng kuchlisi hisoblanmasdi.

Chingizxon To'g'rilga elchilar yuborib o'z qabiladoshlarini qo'yib yuborishini so'raydi. Ba'zi manbalarda aytilishicha, bu elchilar o'zi aslida razvedka maqsadida yuborilishi ta'kidlanadi. Chunki Chingizxon To'g'rilni qayerda joylashganini aniq bilmas edi. Elchilar To'g'rilni yonidan qaytib kelgandan keyin Chingizxon uni qayerda lager qurganini so'rab bilgach zudlik bilan To'g'rilga qarshi yurishga o'tlanadi[3,78].

Chingizxon Kereyit qarorgohini o'rab oldi, Kereyit qabilasi Qadaq Boatur boshchiligida uch kun o'zlarini himoya qilishadi. Muqali boshchilidagi shiddatli hujum natijasida dushmanning qarshilik ko'rsatish irodasi sindiriladi. To'g'rilxon falokatdan qochib qutuldi, lekin uzoq vaqt omon qolmadi, nayman askarlari uni To'g'rilgiga ishonmasdan o'ldirishadi. Keyinchalik o'ldirilgan shaxs haqiqatdan ham o'z ittifoqchisi To'g'ril ekanligini nayman hukmdorlari bilib g'azablanishadi[6,78]. To'g'rilning o'g'li Senggum ham otasidan alohida bo'lsa ham qochib ketdi. U Gobi cho'li orqali Sya shahriga qochib ketdi. Kereyit asirlarini ko'pini Chingizxon o'z armiyasiga, ehtimol 15 000 yoki undan ko'proq kishini birlashtirdi. Qadaq Baturga Chingizxon bilan birga xizmat qilishga ruxsat berildi, keyinchalik u o'z sadoqatini isbot qildi. To'g'rilning izdoshi Hayra beg minglab jangchilar bilan qochib ketdi. U Oltoyni kesib o'tdi va Sirdaryo shimolidagi Qang'li hududida qo'nim topdi va u yerda yuksak lavozimlarga ko'tarildi.

1204-yilda Naymanlar hukmdori Bay Buqa atrofida Jamuqa va To'qto'a bilan birga Chingizxonga qarshi ittifoq shakllanadi. Bunga qo'chimcha ravishda Kereyitlik Alin Taishi va oyiroqlik Quduqa Beki naymanlarni qo'llab-quvvatladi.

Bu paytda Chingizxon o'z armiyasini qaytadan tashkil qiladi. Armiya 1000 kishilik bo'linmalarga bo'lingan, ularni boshqaradigan 65 ta qo'mondon bor edi. Bundan kelib chiqib, Chingizxon armiyasi qo'riqlash bo'linmasidan tashqari 65 ming atrofida degan xulosaga kelsak bo'ladi. U o'z xalqi bilan zaxira otlari va chorva mollarini olib g'arbga qarab ko'chib o'tdi, dushmanlardan orqa lagerni qo'riqlash uchun ham qo'riqchilar qoldiradi.

1204-yil 17-mayda Chingizxon Sa'ari Ke'erga yetib keldi. Qo'shin sonini ko'p qilib ko'rsatish uchun Chingizxon mo'g'ullarga qo'shimcha gulxan yoqishni buyurdi - har bir kishi beshtadan yoqdi. Natijada Nayman ayg'oqchilari Qangqarqon tog'ida mo'g'ullarni kuzatib ularning behisob lashkari borligini o'z hukmdorlariga yetkizishadi. Mo'g'ul qo'shini juda ko'pligidan xabar topgan Bay Buqa ortga chekinmoqchi bo'ladi. Lekin uning o'g'li Kuchluk va uning lashkarboshilari chekinishi armiyani ruhini tushirib yuborishini aytishadi. Shu sababli ham naymanlar hukmdori jang qilishga majbur bo'ladi. Bu paytga kelib naymanlar hukmdorning 40 ming atrofida armiyasi bo'lib, uning ittifoqchilari armiyasi bilan jami 65 ming atrofida edi. Bu shuni ko'rsatadi-ki, Chingizxon armiyasi bilan uning dushmani armiyasi deyarli teng edi.

TARIX

Chingizxon dushman yaqinlashib kelayotgani xabarini olgach o'z armiyasini keng qator bo'ylab yig'adi. Bunday yig'ishdan maqsad birinchidan, dushman uning qo'shinlarini soni ko'p deb o'ylashi, ikkinchidan, jang paytida dushmanni o'rab olish maqsad qilingan edi. Chingizxonning bu rejasi ish beradi, jang boshidanoq Jamuqa dushman sonining ko'pligidan qo'rqib jang maydonini tark etadi. Chingizxon armiyasi dushmanni o'rab olishi natijasida Bay Buqa jang maydonida yaralanadi va tez orada vafot etadi. Uning ko'p sonli qo'shini esa qurshovda bo'lishlariga qaramay oxirigacha jang qilishadi. Taqto'a ham mardonovor kurashgan bo'lsada, u ham urush ochishga majbur bo'ladi. Kuchluk qo'shini orqa lagerda bo'lganligi uchun jangdan so'ng u ham qochishga majbur bo'ladi. Uni mo'g'ul jangchilari Oltoygacha quvib borishadi. Jadaran, Qatagin, Salji'ut, Dorben, Tayichi'ut, Qo'ng'iro't qabilalari va boshqa yo'l boshchilar bilan Chingizxonga bo'ysunganliklarini bildirishadi. Bey Buqani xotini esa Chingizxon tomonidan o'z xotiniga aylantiriladi.

1205-yilda ushbu g'alabadan bir yil o'tib, Jamukaning izdoshlari umidsizlikka tushib Jamuqani tutib, Chingizxonga topshirishdi. Chingizxon hamma narsadan ko'ra sadoqatni qadrlardi. Shu sababdan ham Jamukani uning oldiga olib kelgan odamlarni o'z rahbariga qilgan xiyonatlari uchun qatl qildi. Jamuqa ham Chingizxon tomonidan qatl qilindi[6,80]. Shu tariqa Chingizxon o'zining asosiy dushmanidan qutildi.

Chingizxon 1205-1206-yillarda turli xil mayda qabilalarga hujumlar orqali yoki elchilar yuborib o'ziga bo'ysundiradi. U shuningdek ikkiga bo'linib yashayotgan qirg'izlarga ham ikki elchi yubordi. Qirg'iz rahbarlari Quduqa Beki va Orus Inal ikkalasi ham mo'g'ullarga bo'ysunganligini bildirishadi. Shunday qilib fath va diplomatiya orqali Chingizxon o'z hududini janubdagi Gobi cho'lidan shimoldagi Arktika tundrasigacha va sharqdagi Manchjuriya o'rmonlaridan g'arbiy Oltoy tog'larigacha bo'lgan ulkan yerlarni qamrab olgan holda kengaytirdi[6,82].

XULOSA

Chingizxonning davlatni tashkil etish va katta hududlarni zabt etishdagi rolini konstruktivizm va siyosiy realizm nuqtai nazaridan tahlil qilish uning imperiya qurish strategiyalari haqida chuqurroq taxlil qilishga imkon beradi:

Konstruktivizm:

Konstruktivizm davlat xulq-atvori va xalqaro munosabatlarni shakllantirishda ijtimoiy me'yorlar, g'oyalar va o'ziga xosliklarning muhimligini ta'kidlaydi. Konstruktivistik nuqtai nazardan, Chingizxonning diplomatiyadan foydalanishini u duch kelgan turli qabilalar va xalqlar o'rtasida kuch va hokimiyat haqidagi umumiy tushunchani yaratish va mustahkamlash vositasi sifatida ko'rish mumkin.

Diplomatiya, shu nuqtai nazardan, Chingizxon uchun normalar, me'yorlar va o'ziga xosliklarni shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qildi va shu orqali o'z fuqarolari va ittifoqchilari o'rtasida birlik va jamoaviy o'ziga xoslik hissini kuchaytirdi. Chingizxon o'zini qonuniy hukmdor sifatida ko'rsatib, qonuniylik va hokimiyat haqidagi legitimlikni yaratdi.

Siyosiy realizm:

Siyosiy realizm xalqaro munosabatlarda kuchlar dinamikasi, shaxsiy manfaatlar va davlat markazlashgan xulq-atvoriga e'tibor qaratadi. Siyosiy realizm nuqtai nazardan qaraganda, Chingizxonning diplomatiyadan foydalanishi zabt etish va davlat qurilishi yo'lida o'z kuchi va manfaatlarini maksimal darajada oshirish uchun qilingan oqilona hisob-kitob sifatida talqin qilinishi mumkin.

Diplomatiya, shu nuqtai nazardan, Chingizxon uchun harbiy ittifoqlarni ta'minlash, o'lpon olish va uning hududiy nazoratini kengaytirishga pragmatik vosita bo'lib xizmat qildi.

Chingizxonning diplomatik sa'y-harakatlarini realistik tamoyillarning xususiyatlarni ko'rish mumkin, bunda davlatlar o'z manfaatlarini hamma narsadan ustun qo'ygan holda ittifoqlar va muzokaralar orqali o'z xavfsizligi va qudratini oshirishga intiladi.

Xulosa qilib aytganda, konstruktivistik nuqtai nazardan, diplomatiya Chingizxon imperiyasida jamoaviy o'ziga xosliklarni va qonuniylik haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda rol o'ynadi. Shu bilan birga, siyosiy realistik nuqtai nazardan, diplomatiya Chingizxon tomonidan o'z manfaatlarini ta'minlash va bosib olish va davlat qurilishida o'z kuchini maksimal darajada oshirish uchun foydalanilgan strategik vosita edi. Ushbu tushunchalarni birlashtirish Chingizxonning

imperiya qurish harakatlaridagi diplomatiyaning ko'p qirrali rolini har tomonlama tushunish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Urgunge Onon. "The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan," published in 2021, p. 15.101.110
2. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, and Peter B. Golden. "The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age," Cambridge University Press, 2009, p. 19,23,
3. Carl Fredrik Sverdrup. "The Mongol Conquests: The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'etei," Helion & Company Limited, 2017, p. 51,60,69,71-75,78,
4. Harold Lamb. "Genghis Khan: The Emperor of All Men," published in 1928, p. 58,60,
5. Leo de Hartog. "Genghis Khan: Conqueror of the World." Published in 2004 by Tauris Parke Paperbacks, London. Page 18,19,20,21,24,
6. Jack Weatherford. "Genghis Khan and the Making of the Modern World." Published in 2004. Page 67,70,78,80,82
7. René Grousset. "The Empire of the Steppes: Attila, Jenghiz Khan, Tamerlane: A History of Central Asia." Translated from the French by Naomi Walford. Published by Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1970. Page 207,212,
8. Morgenthau, Hans J. (1948). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf.
9. Alexander Wendt, Social Theory of International Politics (Cambridge University Press, 1999)
10. THE ERA OF HIS WAYS IN WHICH WE CHOOSE THE MOST IMPORTANT MAN OF THE LAST THOUSAND YEARS. eember 30, 1995.
<https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1995/12/31/the-era-of-his-ways/58a4ef4c-052f-4cd3-b6ee-5e68b4159161/>